
DIENSTARBEID IN DE VLAAMSE STEDEN TIJDENS DE AANLOOP NAAR HET INDUSTRIELE TIJDPERK, 1750-1850 (1)

---

door Carl SCHELSTRAETE

In de periode 1750 tot 1850 onderging West-Europa een grondige gedaanteverandering. De Ancien Régime-maatschappij, met de adel als dominerende stand, brokkelde af en een ondernemende elite van burgers én edellieden drukte steeds meer haar stempel op de samenleving.

De verschuivingen waren zo fundamenteel dat men ze aanduidt als "revoluties". De meest bruuske, voor de tijdgenoot waarneembare, omwentelingen waren de Franse Revolutie en de revolutiegolven van 1830 en 1848. Een geleidelijker, maar mogelijks nog fundamenteeler proces voltrok zich op het economische vlak, nl. : de industriële omwenteling. Door de inschakeling van machines werd er in verschillende sectoren van de nijverheid een spectaculaire productiviteitsstijging verwezenlijkt.

Gelijktijdig met deze ontwikkeling tekende zich een demografische omwenteling of -transitie af. De crisissen van oversterfte verdwenen van het toneel. Er kwam een einde aan de stagnatie (over lange termijn beschouwd) van het bevolkingscijfer. Tegen het einde van de 18de eeuw werd het recordniveau van het midden van de 14de eeuw overschreden en sindsdien kende het bevolkingscijfer een continue groei. De steden, die dé centra van economische activiteit werden, namen een steeds belangrijker deel van de populatie voor hun rekening.

Het sociaal profiel van de maatschappij veranderde grondig van uitzicht. We kunnen die evolutie het best omschrijven als een "proletarisering". Zowel op het platteland als in de stad nam het aantal loonarbeiders een steeds grotere proportie aan.

Wat is nu de plaats van het dienstpersoneel in die veranderende samenleving ? Stonden de dienstboden volledig buiten het economisch bedrijf ? Was de dienstarbeid een rem voor de industriële ontwikkeling omdat een groot aantal mensen – hoofdzakelijk vrouwen – daarvoor in traditionele, niet-productieve sectoren werkzaam waren en niet beschikbaar waren voor de industrie ? Of droeg de dienstarbeid in de steden wel degelijk bij tot het moderniseringsproces ?

Deze laatste stelling werd in 1976 door Theresa Mc Bride naar voor geschoven. In haar boek "The Domestic Revolution" betoog de auteur dat de dienstarbeid de migratie van plattelandsmeisjes naar de stad gemakkelijker maakte. Ze bood de inwijkelingen immers een bestaanszekerheid (huisvesting en voeding) tijdens de eerste jaren van hun verblijf in de stad (2). Vanuit die situatie kon men naar een andere job uitkijken. De dienstarbeid was dus, aldus de auteur, een springplank voor een definitieve integratie in het stedelijk milieu en daardoor stimuleerde ze de groei van de negentiende-eeuwse steden.

Vooraleer we op die vragen ingaan moeten we eerst het begrip "dienstarbeid" wat nader omschrijven en nagaan wat het belang ervan was in de toenmalige maatschappij. We proberen eveneens te achterhalen wie de domestieken waren en wat hun drijfveren waren om in dienst te gaan.

Wanneer we het vandaag over dienstboden hebben, dan denken we automatisch aan mensen die instaan voor het persoonlijk comfort van een welgestelde heer en zijn familie. We denken aan lijfknechten, keukenmeiden en kamermeisjes, dus aan personen die in de huishoudelijke en de verzorgings sfeer werkzaam zijn. Voor het ancien régime en voor de 19de eeuw is die omschrijving te eng. De titel "domestiek" was in die tijd eveneens van toepassing op personen die, in dienst van hun meester, productieve arbeid verrichtten. De benaming werd gegeven aan inwonend boerenpersoneel, aan ambachts- en handelsknechten en aan winkeljuffrouwen, zowel als aan het eigenlijke huishoudpersoneel.

Het begrip dienstarbeid moet RUIM worden geïnterpreteerd. Essentieel is niet zozeer de aard van de arbeid die werd verricht, maar wel de verhouding van de domestiek tot de werkgever. We kunnen de dienstbode omschrijven als iemand die :

1) zijn/haar arbeid en tijd voor een al dan niet afgebakende periode verhuurt aan een ander persoon, tegen een bepaalde vergoeding, en die

2) wordt opgenomen in het huishouden van de meester en bijgevolg onderworpen is aan diens absolute gezag als gezinshoofd. De domestiek verkeert dus in een positie van afhankelijkheid en ondergeschiktheid.

De arbeid van dienstboden was van fundamenteel belang voor de pre-industriële economie. Op het Vlaamse platteland was tijdens de 18de eeuw naargelang de streek ca. 5 à 13% van de bevolking dienstbode. Vooral in zuivere landbouwgebieden kwamen er hoge percentages voor, nl. : 8 à 13%. In het proto-industriële binnen-Vlaanderen – waar de huisnijverheid voor een groot deel van de bevolking een belangrijke bijverdienste bood, of zelfs de hoofdactiviteit was – had de dienstarbeid gevoelig aan belang ingeboet. Slechts 5 tot 7% van de inwoners was er domestiek. Dienstarbeid was dus vooral functioneel in een traditionele, zuiver agrarische samenleving.

In de 18de-eeuwse steden was het dienstpersoneel kwantitatief een even belangrijke groep. Brugge telde in 1748 zowat 7 dienstboden op 100 inwoners en Brussel, Antwerpen en Leuven hadden resp. 10%, 8% en

9% knechten en meiden onder hun bevolking. Het stedelijk personeelsbestand was echter in vele opzichten zeer verschillend van het landelijke.

De domestieken in de stad vormden een meer heteroog gezelschap. Het merendeel woonde als huishoudpersoneel bij welgestelde burgers en edellieden. Een belangrijk deel van de dienstboden was evenwel actief in het bedrijf van ambachtslui en handelaars. Ze verrichtten dus ook productieve arbeid.

Van alle Brugse dienstboden woonde er in 1748 16% bij adel en renteniers, 47% bij families die in de dienstensector actief waren en 32% bij personen uit de productiesector. Eén vierde van de gezinnen uit de dienstensector en 11% van de gezinnen uit de productiesector hadden inwonend personeel. Het aandeel van de huishoudens met personeel lag hoog bij vrije beroepen (57%), administratie (54%), handelaars (35%), kerkelijke functionarissen (34%) en bij enkele industriële sectoren, zoals : papier- en boekindustrie (36%), luxeartikelen (33%) en voedings- en genotsartikelen (25%). Mensen die actief waren in de sectoren onderwijs en cultuur, transport, textiel en bouw huurden heel weinig personeel in.

Verwachte de "heer des huizes" dank zij de gewonnen vrije tijd met een wasmiddel ("economisez temps,

affiche ca. 1900 S.A.G. - foto M.I.A.T.

travail, argent"), verhoogde "frivoliteit" vanwege zijn dienstmeid ?

(affiche ca. 1900).

Het is moeilijk uit te maken welk deel van het inwonend personeel productieve arbeid verrichtte en welk deel een verzorgingsfunctie had. Vele dienstboden werkten bovendien zowel in het bedrijf als in het huishouden van hun meester.

Het staat evenwel vast dat in de economie van de preïndustriële steden de dienstarbeid een onmisbaar element was. De productie werd er in hoofdzaak tot stand gebracht door de familie-huishoudens. Wanneer de arbeid van de gezinsleden ontoereikend was om het bedrijfje (het atelier of de kleinhandelszaak) draaiend te houden werd er veelal een beroep gedaan op inwonende hulpkrachten (3).

In de tweede helft van de 18de eeuw was de traditionele ambachtelijke sector in verval. Er was sprake van een verarming, een proletarisering van de kleine middenstand. In die periode en vooral erna, tijdens de eerste helft van de 19de eeuw was er een toevloed van landloze buitenlui naar de steden, die daarvoor in volle demografische expansie waren.

Het stadsproletariaat, dat slechts heel geleidelijk door de nieuwe industrie aan het werk kon worden gezet, maakte een steeds groter aandeel van de bevolking uit.

Het personeelsbestand daarentegen nam in verhouding heel sterk in omvang af. Tussen het midden van de 18de en het midden van de 19de eeuw daalde het aandeel van de dienstboden in de bevolking van 10 tot 6% in Brussel, van 9 tot 4% in Leuven en van 8 tot 2% in Antwerpen. In 1846 telde de textielstad Gent iets minder dan 4% domestieken. Slechts 15% van de actieve vrouwen was er werkzaam als meid, in 1829 was het nog 20%. Tijdens dezelfde periode steeg het aandeel van de textielarbeidsters van 10 tot 32%. Naarmate de moderne industrie uitbreiding nam werd de dienstarbeid — de belangrijkste arbeidssector voor vrouwen in pre-industriële steden — steeds meer teruggedrongen. Tilly en Scott stelden vast dat rond het midden van de negentiende eeuw in York, een stad met een traditionele economie, 60% van de actieve

De nachtmerrie van de domestieken : het klein-burgerlijk interieur (ca. 1900).

verzameling en foto M.I.A.T.

vrouwen als domestiek werkten (4). In de textielstad Roubaix daarentegen was slechts 15% van de actieve vrouwen dienstmeid.

Samen met de algemene achteruitgang van het personeelsbestand in de steden (niet enkel in industriesteden) traden er nog een aantal andere verschijnselen op.

Het aandeel van de vrouwen nam toe van 70 à 75% in de 18de eeuw tot 80 à 85% omstreeks het midden van de 19de eeuw. Terzelfdertijd daalde het belang van de grote aristocratische families als werkgevers ten voordele van de kleinburgerij. Tegen het midden van de 18de eeuw woonde slechts 55 à 60% van de Brugse en Brusselse dienstboden in kleine huishoudens van één of twee personeelsleden. Een halve eeuw later was het belang van de bescheiden huishoudens reeds gevoelig groter. Omstreeks 1813 namen ze in Gent 73% van de domestieken voor hun rekening.

Het stedelijk personeel verloor enerzijds zijn rol in het productieproces en anderzijds zijn

statusfunctie bij edellieden. Voor de dienstboden was er hoe langer hoe meer nog slechts een onopvallende rol weggelegd in de huizen van de burgerij en de middenstand. De identificatie van het dienstponeel met huishoudelijke taken en met een verzorgingsfunctie is vooral gegroeid in de 19de eeuw.

Wie waren nu de dienstboden? Uit welke milieus waren ze afkomstig en waar moeten we ze situeren op de sociale ladder? Dat zijn vragen die niet zo gemakkelijk te beantwoorden zijn opdat we het dienstponeel niet zomaar kunnen beschouwen als een beroepsgroep. De dienst was nl. slechts een tijdelijke betrekking, de voorbereiding op het latere beroeps- en huwelijksleven. We weten reeds dat het stedelijk personeelsbestand — in tegenstelling tot het landelijke nota bene, waar er 60% mannen waren — hoofdzakelijk uit vrouwen bestond. De grote meerderheid waren jongeren en jong-volwassenen; 70% was jonger dan 30 jaar en meer dan vier vijfden behoorde tot

Het domein van de meid : de keuken (ca. 1900).

verzameling en foto M.I.A.T.

de leeftijdskategorie van 15 tot 35 jaar. Bijna alle dienstboden (in Gent 95%) waren ongehuwd.

Het stedelijk personeel was een zeer heterogene groep, zowel wat de functie tijdens de dienst als wat de geografische en sociale herkomst betreft. Het telde onder haar rangen de grote groep ongeschoolde meiden-voor-allewerk, de meer geschoolde koetsiers, kamer- en keukenmeiden en een beperkte groep achtenswaardige en royaal betaalde bedienden, zoals de hofmeester en de secretaris.

Ongeveer drie vierden van de domestieken waren inwijkelingen, maar lang niet allen van hen waren afkomstig van het platteland. Van alle personen die in 1813 in het Gentse politie-register voor dienstboden geregistreerd werden, was 57% van landelijke afkomst. Een opmerkelijk belangrijk deel (43%) was in kleine of grote steden geboren.

De dienstmeisjes stamden niet enkel uit families van boeren en landarbeiders, maar tevens uit de hogere volksklasse en de middenklasse van de steden. Dochters van ambachtsgezellen en -meesters en van handelaars gingen in hun jeugd dienen om een bruidschat bijeen te sparen en zo hun kansen op een "goed" huwelijk te verhogen. De allerlaagste klassen waren slechts in mindere mate een recruteringsbasis voor het stedelijk personeel. Tijdens de periode 1810-50 bv. werd slechts 2% van de dochters der textielarbeiders dienstmeid.

De wereld van de dienstboden was strikt gescheiden van die der fabrieksarbeiders. Dat wordt o.m. aangetoond wanneer we het huwelijksgedrag onderzoeken. Dienstknechten huwden vooral met boeredochters (52%), meisjes uit een artisaanmilieu (23%) en met dochters van kleinhandelaars (12%). Slechts heel weinig arbeidersdochters werden de bruid van een dienstknecht, en omgekeerd huwden fabrieksarbeiders zelden een meid.

Dienstmeisjes ambieerden een huwelijk met een man uit de middenklasse. Voor een boer, een ambachtsman, een handelaar of een lagere ambtenaar was een keukenmeid of een kamermeid wel een interessante partij, omdat die vrouwen gedurende het vijftiental jaren dat ze gediend hadden een niet onaanzienlijk kapitaal bijengespaard hadden.

Uit dit alles zou men voorbarig kunnen besluiten dat we de sociale positie van het stedelijk personeel bij de middenklasse kunnen situeren. Dat zou echter een te optimistische voorstelling van zaken zijn. Slechts de succesvolle dienstboden konden zich via het huwelijk in de middenstand integreren. Degenen die langdurig werkloos waren, of die buiten-

echtelijk zwanger werden — wat bij dienstmeiden regelmatig voorkwam — waren vaak veroordeeld tot het marginaal bestaan van bedelaar, vagebond of prostituée. De mogelijkheden tot sociale degradatie waren voor domestieken helemaal niet zo denkbeeldig.

Toch is het zo dat het stedelijk personeel globaal genomen een trapje hoger stond op de maatschappelijke ladder dan de fabrieksarbeiders. Voor een boer of een kleinhandelaar was het acceptabel dat zijn dochter ging dienen, omdat ze dan in een huishouden terechtkwam, waar ze de bescherming en de controle van de meester genoot. Deze laatste nam dus in een zekere mate de taak en de verantwoordelijkheid van de ouders op zich. Voor dezelfde middenstanders en landlieden was het integendeel ondenkbaar dat hun dochters in fabrieken (dé oorden van verderf) zouden werken.

Laten we nu eens terugkomen op de vraag die

De droom van elke huismeid : een "goed" huwelijk naar een hogere maatschappelijke klasse.

"The Graphic", june 1880 - foto M.I.A.T.

we ons bij het begin van dit geschrift hebben gesteld, nl. of de dienstarbeid in de steden heeft bijgedragen tot de modernisering van de samenleving.

Hierop moeten we antwoorden : in een zekere mate wel, omdat ze inderdaad de emigratie vanuit het platteland gestimuleerd heeft en zo heeft bijgedragen tot de verstedelijking. De dienstarbeid was voor velen het toevluchts-

oord dat de migratie naar de steden mogelijk maakte. Terwijl in de 18de eeuw het verblijf van de dienstbode in de stad slechts van tijdelijke aard was en zij/hij terugkeerde naar het platteland om er te huwen, werd de dienst in de 19de eeuw steeds meer de voorbereiding op de definitieve integratie in de stedelijke samenleving.

Op de vraag of de dienst een doorstromingsactiviteit was, een uitgangsbasis voor inwijkelingen van waaruit naar ander werk kon worden gezocht, moeten we eerder negatief antwoorden. De meerderheid van de dienstmeisjes oefende, althans tot het midden van de 19de eeuw, het beroep uit tot aan het huwelijk. Wanneer er toch naar een andere activiteit werd uitgezien, dan was dat veelal uit noodzaak en niet zozeer het gevolg van een bewuste keuze.

De omvangrijke groep stedelijke domestieken was geen recruiteringsbasis voor de opkomende industrie. Dienstarbeid en fabrieksarbeid waren twee gescheiden werelden.

VOETNOTEN

(1) Dit artikel is gebaseerd op mijn licentiaatsverhandeling: "Een tijdelijke slavernij? Levensomstandigheden van het dienstpersoneel in Vlaanderen, 1700-1850". RUG, 1983, o.l.v. prof. W. Brulez en Dr. H. Soly.

In een eerste deel van het proefschrift heb ik een globale studie gemaakt van het stedelijk en landelijk personeel, terwijl het corpus (deel II) het huishoudpersoneel bij edellieden tot voorwerp had. Voor dit artikel werden er hoofdzakelijk gegevens geput uit deel I.

De voornaamste bronnen voor het onderzoek naar het stedelijk personeelsbestand waren:

– archiefmateriaal:

SAG, fonds Politie, nr. 763, register van huis-

personeel, 1813; nr. 764, lijsten van dienstboden, 1813.

– demografische en sociaal-economische monografieën.

C. BRUNEEËL, "La population du duché de Brabant en 1755", in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, nr. 58, 1975, pp. 220-283.

J. DE BELDER, *Elementen van sociale identificatie van Antwerpen op het einde van de 18de eeuw, een kwantitatieve studie*. RUG, doctoraatsproefschrift, 1974.

J. DENOLF, *Brugge in 1748, een demografische en sociaal-economische studie*, RUG, licentiaatsverhandeling, 1981.

J. VERBEEMEN, "Bruxelles en 1755, la situation démographique, sociale et économique", in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1962, pp. 203-33 en 1963, pp. 65-133.

J. VERBEEMEN, "Antwerpen in 1755, een demografische en sociaal-economische studie", in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 9, 1957, pp. 27-63.

J. VERBEEMEN, "Mechelen in 1796, een demografische en sociaal-economische studie", in *Handelingen van de Koninklijke Kring van Mechelen*, 58, 1954, pp. 135-179.

A.M. VERMEULEN, *Sociografische doorsnede van de stad Gent in de 19de eeuw*, RUG, licentiaatsverhandeling, 1981.

(2) T. Mc BRIDE, *The Domestic Revolution*, London, 1976.

(3) Soms kan niet uit de bronnen opgemaakt worden of we te maken hebben met dienstboden, dan wel met ambachtsgezellen en leerjongens. De arbeid van deze laatsten was, in tegenstelling tot die van de domestieken, gebonden door een strenge ambachtsreglementering.

(4) L. TILLY en J.W. SCOTT, *Women, Work and Family*, New York, 1978.

Achttiende-eeuwse
"domestiques"
(houtsnede Brepols).